

Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid

Kajsa Brillman

Det har under de senaste åren funnits ett ökande intresse bland nordiska historiker för den ursprungligen tyska forskningen kring tidigmodern konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur.¹ Det tycks som om dessa perspektiv kan bidra med något nytt till forskningen om religion och statsbildning under tidigmodern tid. Konfessionaliseringen kan kort beskrivas som en katalysator som satte igång djupgående politiska, sociala och kulturella förändringsprocesser. I fokus står hur skapandet av de tidigmoderna konfessionerna samverkade med statsbildningsprocessen. Den tyske historikern Heinz Schilling har skrivit om just Sverige som ett exempel på hur väl begreppet konfessionalisering kan fungera för att analysera det tidigmoderna samhället.² Den danske kyrkohistorikern Per Ingesman skriver att detta ska ses som en inbjudan till skandinaviska historiker att mera utförligt använda begreppet.³

Det finns i dag en rad arbeten där begreppen konfessionalisering eller konfessionskultur används på ett skandinaviskt källmaterial.⁴ Framför allt ska i detta sammanhang den i Norge verksamme kyrkohistorikern Otfried Czaikas arbeten nämnas.⁵ Det saknas dock en utförlig presentation av forskningsfältet på svenska.⁶ Avsikten med denna artikel är att introducera fältet, presentera centrala exempel och visa på viktiga perspektiv som låter sig användas på situationen i det svenska riket under 1500- och 1600-talen.

Skapandet av konfessioner och konfessionalisering som historiska processer

Under lång tid präglades tyska historikers syn på första hälften av den tidigmoderna tiden av en tydlig kronologi. Den tidiga reformationen framstod som en glansperiod, som efter Luthers död övergick i teologiska och politiska stridigheter och slutligen utmynnade i den stora katastrofen: det trettioåriga kriget. Det växande intresset för struktur- och socialhistoria under

andra hälften av 1900-talet gjorde att denna bild ifrågasattes och intresset vändes i stället mot moderniseringsprocesser i det tidigmoderna samhället. Forskningen om konfessionalisering har sina rötter i denna tradition, men utgår ifrån en kritik mot det socialhistoriska perspektivets blindhet för religiösa aspekter. Utgångspunkten inom konfessionaliseringsforskningen är i stället att religion och kyrka under 1500- och 1600-talen ”inte var isolerade delfenomen, utan en totalitet med betydelse för hela systemet”. De var grundläggande för *Vergesellschaftung* (ungefär ”samhällsbliwande”).⁷ Konfession, skriver Schilling, är ”en grundkategori i forskningen om den tidigmoderna tiden, utan vilken åtminstone för 1500-talet och delar av 1600-talet inte tillräcklig kunskap om uppbyggnaden av detta samhällssystem liksom dess utvecklingsdynamik kan vinnas”.⁸ Mot denna bakgrund utarbetades begreppet konfessionalisering under 1980-talet.⁹

Begreppet konfessionalisering används på två olika sätt. För det första syftar det på bildandet av konfessioner under 1500-talet, för det andra på denna process betydelse för samhällsförändring.¹⁰ Reformationen ledde till – tvärt emot Martin Luthers intention – en uppsplittring av den senmedeltida universella kyrkan i olika konfessioner. Under den tidigmoderna tiden talar man därför om den katolska, den lutherska och den reformerta konfessionen (varav de två sistnämndas anhängare utgör dem som man i dagligt tal i Sverige talar om som protestanter). Ibland räknas också den anglikanska konfessionen som den fjärde konfessionen.

Konfessionerna hade alla det absoluta anspråket att vara den enda sanna kyrkan. Konkurrensen var ett faktum. Under 1500-talet började det ställas krav på att tron skulle definieras på ett sådant sätt att den tydligt gick att skilja från de andra konfessionerna. Genom olika bekännelsedokument gjordes försök att normera tron. För luthersk del utgörs bekännelsedokumentet av augsburgska bekännelsen (1530) och Konkordieboken (1577), för de reformerta kyrkorna finns det olika nationella dokument som till exempel den helvetiska bekännelsen (1566) eller Heidelbergkatekesen (1563) och för den katolska kyrkan den tridentinska trosbekännelsen (1564).¹¹

Processen där olika konfessioner bildades har naturligtvis varit känd sedan länge bland historiker. Det nya grepp konfessionaliseringsteoretikerna bidrar med är att de ställer konfessionaliseringen i centrum för politisk, social och kulturell utveckling under första hälften av den tidigmoderna tiden. Konfessionalisering används då i vidare bemärkelse och syftar på hur hela samhället – stat, kultur, vetenskap, lokalsamhälle – genomsyrades av konfessionernas världsbild och hur detta präglade det politiska, sociala och kulturella livet i det tidigmoderna Europa. Ofta talas det om att konfessionaliseringens höjdpunkt inträffade under perioden 1580–1620.¹²

Framför allt har fokus bland dagens konfessionaliseringsforskare legat

på hur konfessionaliseringen och statsbildningsprocessen vävdes samman. Genom konfessionaliseringen kunde den tidigmoderna staten stärka den territoriella identiteten, både utåt och inåt, ta kontroll över kyrkan och disciplinera undersåtarna.¹³ Schilling skriver att kampen om ett territoriums konfessionella hemvist var ”en motor i den statliga förtätningen” som präglade 1500- och 1600-talen.¹⁴ Det är viktigt att här uppmärksamma att Schilling betonar att det var kampen om konfessionen som fungerade som en motor, inte nödvändigtvis implementeringen av konfessionella mål.

Wolfgang Reinhard ger exempel på sju metoder som visar hur konfessionaliseringen gick till. Detta är praktiker som förekom i olika form i alla tre konfessionerna. De är inte kronologiskt ordnade, utan förverkligades på olika sätt i olika territorier: I början (1) stod etablerandet av tydliga gränser för vad som var, och vad som inte var, den rena och sanna läran. (2) Denna rena lära skulle spridas, övervakas och institutionaliseras. Vanligt var till exempel att man lät betydelsefulla personer svära eder eller skriva under på att de var renlärliga. I lutherska länder var denna uppstramning och kontroll kopplad till fursten, medan den katolska kyrkan utvecklade inomkyrkliga kontrollmekanismer, som plikten för biskopar att resa till Rom och avge en rapport. (3) Tryckpressens roll ökade under den tidigmoderna tiden, och därmed blev hotet och möjligheten, kopplade till det tryckta ordet, en central del av konfessionaliseringen. Propaganda och censur blev vanliga verktyg. (4) Alla konfessionerna byggde på olika sätt ut sina utbildningssystem, vilket syftade till att skapa konfessionellt konforma undersåtar och tjänstemän. Inom lutherdomen skedde detta genom öppnandet av universitet nära kopplade till den tidigmoderna statsbildningen. Den katolska konfessionaliseringen präglades i stället av till exempel jesuiternas utbildningsverksamhet. (5) Undervisning och kontroll över det tryckta ordet räckte dock inte, utan olika typer av disciplineringsåtgärder som visitation, kyrkotukt och uteslutning av konfessionella minoriteter var vanliga instrument. (6) Även kontroll av vilka riter som utfördes och vem som deltog i dessa var viktigt. Man förde till exempel register över dop och äktenskap i församlingarna. Till sist (7) nämner Reinhard konfessionaliseringen av språket och ger exempel från det reformerta Genève där vissa helgonnamn förbjöds som förnamn, men där namn från Gamla testamentet var mycket vanliga.

Centrala forskningsexempel och kritik

Konfessionaliseringsforskningen växte fram under 1980- och 1990-talen och blev snabbt till ett stort forskningsfält. I takt med det ökade också möjligheten till tolkningar inom paradigmet. Jag vill här passa på att ta upp

några diskussioner som har förts, visa på centrala exempel som tydliggör begreppets analytiska värde och nämna några viktiga områden för kritik.¹⁵

*

De tidigmoderna staterna strävade efter skapandet av konfessionellt enhetliga statsbildningar och det finns flera sådana mönsterexempel, som det lutherska Kursachsen, det reformerta Nassau-Dillenburg och det katolska Bayern.¹⁶ Även om konfessionaliseringen var kopplad till tydliga statliga intressen ska den, trots de ovan givna exemplen, inte enbart förstås som en process där de tidigmoderna staterna likt ett ånglok for fram utan motstånd och konfessionaliserade olika delar av samhället och därigenom drev den tidigmoderna statsbildningsprocessen framåt. I stället är konfessionskonflikt ett lika viktigt begrepp som konfessionalisering för att karaktärisera den tidigmoderna tiden. Dessa konfessionskonflikter var inte integrativa utan hindrade, åtminstone på kort sikt, statsbildningsprocessen. Konfessionskonflikter som motverkade bildandet av konfessionellt enhetliga territorier finns i nästan alla tidigmoderna statsbildningar och förklaras av att konfession under 1500- och 1600-talen blev till en brännpunkt omkring vilken andra meningsmotsättningar samlades.¹⁷

Exakt hur dessa konfliktlinjer förlöpte skiljde sig åt mellan olika territorier. I det tysk-romerska riket finns det exempel på konfessionskonflikter där partikulära krafter, i form av självständiga städer, kämpade mot territoriella krafter och statsbildning. Schilling har analyserat ett exempel där konfessionaliseringen sammanföll med maktkampen mellan en politiskt självständig stad och en tidigmodern furste med växande maktanspråk. Under en framgångsrik luthersk reformation i det lilla territoriet Lippe hade en ny kyrkoorganisation byggts upp, men grevskapets största stad, Lemgo, hade lyckats behålla många av sina rättigheter på det kyrkliga området. Först genom att under andra hälften av 1500-talet eftersträva en konfessionsväxling, från luthersk till reformert, kunde fursten göra anspråk på att bryta denna stadens självständighet och forcera statsbildningen i Lippe. Borgarna i Lemgo var dock inte beredda att acceptera denna förändring utan ville hålla fast vid lutherdomen och samtidigt värna sin särställning. En förbittrad kamp, som fördes med vapen och inför domstol, resulterade i en förlust för fursten. Staden fick rättighet att behålla sin konfession och sina, sedan medeltiden bestående rättigheter.¹⁸ Liknande fall där motstånd mot den pågående statsbildningsprocessen sammanföll med konfessionella motsättningar finns i exemplet Dublin. Där var det dock den katolska sidan som kämpade för stadens rättigheter.¹⁹

En annan form för konfessionskonflikt inom ett territorium är konflikter som handlar om vem som skulle regera. Här erbjuder händelserna i

det svenska riket under 1590-talet ett bra exempel. Konflikten mellan den lutherske hertig Karl och den katolske kung Sigismund om den svenska tronen förband politik med konfession. Hertig Karl kunde effektivt gå i opposition mot kungen genom att hänvisa till konfessionella krav om att den svenske kungen skulle skydda den lutherska läran. Samtidigt kunde en tredje part, landets prästerskap, också hävda sina krav genom att ifrågasätta hertig Karls lutherska renlärighet.²⁰

Konfessionaliseringen syftade till att etablera konfessionellt entydiga territorier, men i nästan samtliga statsbildningar går det att finna konfessionella minoriteter. I en europisk jämförelse framträder Danmark och Sverige som exempel på ovanligt (men aldrig fullständigt) monokonfessionella statsbildningar. Den katolska konfessionaliseringen i de habsburgska länderna utgör ett exempel på hur minoriteter lyckades överleva även i statsbildningar med tydlig konfessionell tillhörighet. Efter en framgångsrik reformation påbörjades försök under slutet av 1500-talet att tränga tillbaka protestanterna. Konfessionaliseringen av länderna samverkade då med framväxten av den tidigmoderna staten, bland annat genom att jesuiternas aktivitet ökade, att personer på viktiga poster avgav konfessionella eder eller att familjen Habsburg själv kontrollerade centrala kyrkliga positioner. Trots detta blev Oberösterreich, Innerösterreich och Niederösterreich aldrig helt katolska territorier, även om de officiellt var det. I hemlighet levde en minoritet protestanter kvar.²¹ Detta hindrade naturligtvis inte att den katolska konfessionaliseringen ledde till en förtätning av den tidigmoderna staten.

I Europa var territorier där flera konfessioner accepterades inte det vanliga, men heller inte helt ovanligt. Detta ska inte ses som ett tecken på konfessionaliseringsperspektivets dåliga förklaringskraft. Att man i det tidigmoderna Europa blev tvungen att lösa konfessionskonflikter genom att motvilligt acceptera flerkonfessionella territorier är en integrerad del av perspektivet. Bland annat betonar man att detta tvång att lösa religiösa konflikter starkt bidrog till utvecklingen av moderna idéer om pluralism och tolerans.²² Bra exempel på flerkonfessionella territorier är den fria riksstaden Frankfurt am Main, där lutheraner och katoliker levde sida vid sida efter 1555²³ och Mark Brandenburg där Johann Sigismunds konversion 1613 innebar att fursten var reformert medan undersåtarna var lutheraner. Att flera konfessioner tolererades inom ett territorium förde dock inte till att församlingsborna levde i konfessionella vakuuum, utan att de levde i delvis parallella konfessionella system. Johann Sigmund tvingades till exempel acceptera att de texter och institutioner som hade skapats under den lutherska konfessionaliseringen fortsatte att användas och utöva inflytande på hans undersåtar.²⁴

*

Konfessionaliseringen innebar inte införandet av en enhetlig kultur som var statisk. Det var visserligen ofta målet, men detta anspråk realiserades aldrig till fullo. Istället var inomkonfessionella konflikter och inomkonfessionell diversifiering centrala delar av konfessionaliseringen.²⁵ Den tyske kyrkohistorikern Thomas Kaufmann har i detta sammanhang i stor utsträckning bidragit till att utveckla synen på konfessionalisering, vilken till att börja med handlade om att se funktionella likheter hos de tre konfessionerna, till att också innefatta de skillnader som i tankevärld, praktiker och symboler kännetecknade de olika konfessionskultuerna.²⁶ Nyligen har man tagit denna forskningsinriktning ett steg längre och börjat intressera sig för konfessionell ambivalens. I fokus står inte längre skapandet av enhetliga konfessioner, utan det gränsland mellan konfessioner som ofta var människors konkreta vardag. Den tyska historikern Barbara Stollberg-Rilinger talar i detta sammanhang om "siterad konfessionalitet", det vill säga att konfessionella gränser uppstod i kommunikationsprocesser och var något som var rörligt och föränderligt.²⁷

Kaufmann har själv arbetat med den lutherska konfessionskulturen, och genom forskning på hur professorerna i teologi vid universitetet i Rostock utövade sin verksamhet kunnat visa hur dessa teologer var de viktigaste aktörerna i den lutherska konfessionaliseringen, även om det bör tilläggas att även fursten måste räknas till denna grupp. Teologiprofessorerna har en sådan viktig betydelse för den lutherska konfessionaliseringen eftersom de kombinerade flera olika uppdrag: De var inte bara professorer utan också superintendenter och präster. På så sätt var de något annat än sina reformerta och katolska kollegor, då universitetet inte på samma sätt var bundna till staten inom den reformerta och den katolska konfessionen.²⁸ Kaufmann argumenterar också för att den lutherska konfessionaliseringen i Mecklenburg inte drevs av opposition eller aggression mot icke-lutheraner. Konflikten med de andra konfessionerna var ett återkommande inslag under 1500- och 1600-talen, men det var en "bakgrundstematik" som inte var konstitutiv för utformningen av kyrkoväsendet. Konfessionaliseringen framstår hos Kaufmann inte som en produkt av konfessionell konkurrens utan av inomkonfessionella stridigheter och som ett förverkligande av den reformatoriska läran som utgick från Wittenberg.²⁹ Detta borde vara perspektiv som låter sig överföras också på ett svenskt material.

*

Schilling beskriver konfessionaliseringen som "en totalitet med betydelse för hela systemet" utan vilken man inte kan förstå det tidigmoderna samhället.³⁰ Detta har ifrågasatts i senare forskning inom vilken man i stället har sökt konfessionaliseringens gränser. Den tyske historikern Anton Schindling

skriver att det mycket väl fanns företeelser och idéströmningar i det tidigmoderna Europa som befann sig utanför trycket från konfessionaliseringen och att det därigenom var möjligt för människor att föreställa sig något bortanför konfessionernas svart-vita världsbild. Receptionen av antiken, humanismen, alkemin och häxjakter är yttringar av sådana företeelser eller idéströmningar. Schindling beskriver också den tysk-romerska kejsaren Rudolf II, som officiellt var katolik och en företrädare för den tridentinska förnyelsen, men som helst ägnade sin tid åt astrologi och magi, något som alla tre konfessionerna avfärdade som vidskepelse.³¹

*

Till sist kommer jag till det som jag uppfattar som den mest avgörande kritiken mot begreppet ur ett svenskt perspektiv. Man kan stöta på uppfattningen att man bara kan använda konfessionaliseringsbegreppet i de fall den tidigmoderna staten lyckades med att skapa en konfessionell gemenskap med undersåtarna genom förändring av normer, föreställningar och praktiker. Idealtypiskt utgår Schilling också från en sådan modell. Han knyter an till den breda forskningen om senmedeltida fromhet som har pekat på ett stort och utbrett intresse för tron under senmedeltiden. Många var övertygade om att det behövdes en reform av kyrkan och denna känsla svarade reformationen emot. Med det som bakgrund var det lätt att få med sig undersåtarna på uppfattningen att tron skulle genomsyra hela livet, menar Schilling.³² Det finns exempel där reformationen förlöpte på det sättet,³³ men som mycket forskning har visat var det långt ifrån alltid så. I det flesta fall var reformation och konfessionalisering projekt som initierades uppifrån och som hade svårt att tränga igenom samhället och verkligen skapa de konfessionellt medvetna troende som var målet. Till exempel har man visat på hur den reformerta konfessionaliseringen inom det tysk-romerska riket i stor utsträckning stöttades av furstar och olika elitgrupper i samhället medan den hade svårt att appellera till det vanliga folkets tankevärld.³⁴ Det finns dock undantag som visar på att även den reformerta konfessionen hade stöd i bredare folkgrupper. I staden Emden i Ostfriesland var det borgarna och det stora antalet reformerta trosflyktingar som tillsammans såg till att staden blev reformert, mot den lutherske furstens vilja.³⁵

Schilling argumenterar för att motståndet och ointresset är en integrerad del av konfessionaliseringsbegreppet och att det inte enbart ska förstås som liktydigt med en aggressiv statsbildningsprocess ovanifrån.³⁶ Som jag ser det menar han med motstånd ofta det artikulerade och aggressiva motståndet som var vanligt i tysk-romerska riket, och som han har exemplifierat i sin studie av Lippe. Vad Schilling inte lyckas integrera i sitt perspektiv är det passiva motståndet eller ointresset för reformation och konfessionalisering som mycket forskning har visat var vanligt i det tidigmoderna Europa.

Svenska historiker har konstaterat att det svenska riket hade en tydlig konfessionell identitet, som dock inte motsvarades av att undersåtarna var konfessionellt konforma. Som en följd av detta var den religiösa praktiken ute i församlingarna under lång tid allt annat än renlärt lutherskt.³⁷ Detta visar sig dock inte var något unikt för det svenska fallet, utan bara en form av ett fenomen som fanns runt om i Europa. Andra exempel på en liknande problematik finns i Oldenburg,³⁸ furstendömet Osnabrück³⁹ och i Brandenburg-Ansbach-Kulmbach.⁴⁰

Jag tycker dock det finns goda anledningar att inte avfärda begreppet utifrån slutsatsen att det idealtypiska fallet med undersåtar som i handling och tanke var konfessionellt konforma är svårt att finna. Att skapandet av konfessionellt renlära undersåtar aldrig helt lyckades är i sig inte ett exempel på att det som forskaren vill fånga med begreppet konfessionalisering – sammankopplingen av politik och religion och dess betydelse för statsbildningsprocessen – inte ägde rum. I stället var den ständiga kampen med oförstående och ointresserade undersåtar något som tvingade teologer och furstar att utveckla och förbättra nya verktyg som visitationer, undervisning och texter. Det är skapandet av dessa verktyg och den ständiga viljan att lyckas med de konfessionaliseringsmetoder som Reinhard identifierat som driver konfessionaliseringen och som tjänar statsbildningsprocessen. Här erbjuder det tidigare nämnda begreppet konfessionskultur också möjligheter. Motstånd och ointresse för konfessionaliseringen från församlingsbornas sida kan då ses som präglade av de kulturella ramarna som varje konfession erbjöd. Att det uppfattades som störande att någon kastade nötter under predikan är då i sig en handling som kommer ur, men också förstärker, en luthersk konfessionskultur just eftersom det inom denna konfessionskultur var så viktigt att sitta still, lyssna och ta in predikans budskap.

Modernisering och strukturell likhet

En central tes inom forskningen om konfessionalisering är att skapandet av konfessioner i grunden bidrog till modernisering av det tidigmoderna Europa.⁴¹ Därmed har man inte enbart velat integrera religion som en central del av förståelsen för tidigmodern politik, utan också betonat att religiösa konflikter inte ska ses som moderniseringshämmande eller bakåträvande processer, utan som en viktig (ibland den viktigaste) motorn till moderniseringen under tidigmodern tid. Med en referens till Reinhard Koselleck beskriver Schilling första hälften av den tidigmoderna tiden som en *Vorsattelzeit der Moderne* (ungefär ”tidig övergångstid/tidig tröskeltid”).⁴² Därigenom knyter man an till några av 1900-talets stora tänkare om moderniseringens ursprung i den tidigmoderna tiden. Man tar dock avstånd från

Max Webers tes om att det skulle vara något i den protestantiska andan som frammanade modernisering, i stället menar man att denna modernisering fanns i själva konfessionaliseringsprocessen som präglade hela det tidigmoderna Europa oavsett konfession. Man hämtar också inspiration från Gerhard Oestreich och Norbert Elias, men i stället för arméns och hovets betydelse för disciplineringen av undersåtarna framstår normerandet av tron som den viktigaste drivkraften.⁴³

Denna ansats får till följd att man inom konfessionaliseringsforskningen också starkt har betonat att även territorier som tillhörde den katolska konfessionen genomgick en förändring under den tidigmoderna tiden, pådriven av konfessionernas konkurrenskamp.⁴⁴ Ett tydligt exempel är den spanska inkquisitionen som hade sitt ursprung i medeltiden, och som under senmedeltiden syftade till att rannsaka judar som man misstänkte för att av opportunistiska skäl ha konverterat till kristendomen. Runt år 1520 var denna uppgift i stora drag avslutad. Inkquisitionen fick dock nytt liv genom kampen mot reformationen. Luthers idéer hade bara mycket litet inflytande över den iberiska halvön, men Luthers person fungerade som en fantombild och därigenom en katalysator för konfessionaliseringen av Spanien. Genom det (till största del) föreställda hotet från lutheranerna vitaliserades inkquisitionen. Dess prestige och resurser ökade. Inkquisitionen fick fler verktyg i sin hand, så som censur, och växte till ett centralt inlag i den tidigmoderna spanska staten.⁴⁵

Den andra centrala tesen inom fältet är att konfessionaliseringen var en strukturellt och funktionellt likartad process inom alla tre konfessionerna, även om de hade olika konkreta utformningar. Därmed har man också velat förändra historikernas begreppsapparat. I stället för "motreformation", "luthersk ortodoxi" och "andra reformationen" talar man om den katolska, den lutherska och den reformerta konfessionaliseringen. Schilling argumenterar till exempel för sådana likheter inom den tidigmoderna socialdisciplineringen och kyrkotukten.⁴⁶ Kyrkotukten är tydligast förknippad med den reformerta konfessionen, där ideal som renlighet, punktlighet, ordning och flit frammanades. Inom den reformerta konfessionen var det församlingen som i nattvarden trädde inför Gud som en gemenskap. Kyrkotukten handlade därför mycket om att se till att församlingen var fri från syndare genom att straffa enskilda medlemmar, till exempel genom att utesluta dem från nattvarden. Den lutherska konfessionaliseringen präglades av tydliga krav på en ökad kyrkotukt, men eftersom församlingen inte spelade samma roll som hos de reformerta blev kyrkotukten svårare att genomföra och institutionalisera. Till skillnad från de reformerta var det inte församlingen som straffade enskilda individer, utan prästen eller någon av territorialkyrkans institutioner. Den lutherska kyrkotukten var därmed

mer än bara konkreta straff. Den hade en lång rad olika uttrycksmedel så som predikan, katekeser och kalendrar med moraliska anvisningar. Inom kyrkotukten i den tridentinska katolicismen framträder bikten som särskilt viktig. Den förnyade biktinstitutionen syftade till att så fullständigt som möjligt i detalj katalogisera synderna och därigenom få den enskilde att i vidaste mån undvika sådant som kunde förföra till synd.

I begreppet ligger alltså ett anspråk att förklara processer i hela det tidigmoderna Europa, även om Schilling ofta poängterar att konfessionskonflikterna var som starkast i det tysk-romerska riket.⁴⁷ De skilda förutsättningarna för konfessionaliseringen är dock viktiga att ha i åtanke. Schindling skriver att konfessionaliseringen måste ses som en process som skiljer sig åt i olika kontexter. I Centraleuropa där kontaktytorna mellan konfessionerna var många fick konfessionaliseringen ett intensivare förlopp, annan utformning och andra konsekvenser än i delar av Europa som inte präglas av ”grannskap med främmande konfessioner”. Schindling exemplifierar med Spanien och de skandinaviska länderna.⁴⁸ Ur ett skandinaviskt perspektiv öppnar sig här tydliga möjligheter att analysera hur statsbildningarna i norra Europa påverkades av de intensiva konfessionskonflikterna i Centraleuropa.

Sammanfattningsvis har konfessionaliseringsforskningen bidragit till förståelsen av det tidigmoderna Europa genom att visa på hur central konfessionella konflikter var i politiken. Konfessionaliseringen framträder därigenom som en drivkraft bakom statsbildningsprocessen. Hittills saknas det dock övergripande försök att integrera den svenska och skandinaviska forskningen i dessa perspektiv. Framför allt finns det potential att omvärdera andra hälften av 1500-talet i det svenska riket – en period som i en äldre forskningstradition framstår som en närmast irriterande mellanperiod, mellan den gamla svenska lutherdomen från första hälften av 1500-talet och 1600-talets ortodoxi.⁴⁹ Andra hälften av 1500-talet, skulle i en sådan omvärdering framträda som en period full av paralleller till andra europeiska stater och som en formativ period i svensk statsbildning.

Confessionalisation, confessional conflict, and confessional culture in early modern Scandinavia

In recent years, Scandinavian scholars have shown an increasing interest in German research on confessionalisation in early modern Europe. In this article, I set out the research topic for a Scandinavian audience and suggest how best to use the concept of confessionalisation when working with Scandinavian sources.

The concept of confessionalisation focuses on the creation of the three main confessions (Lutheran, Roman Catholic and Reformed) after the Reforma-

tion, and the ways in which it impacted on the early modern state-building process. Through the force of confessionalisation, the early modern state was provided with a powerful tool with which to integrate its subjects (Reinhard, Schilling); however, I would argue that the concept of confessionalisation is not limited to state-building, but also includes the analysis of confessional conflicts. The literature on confessionalisation has also accentuated that (i) the process of confessionalisation was a European phenomenon, and therefore should be analysed in a comparative, cross-confessional manner across the entire region, and (ii) confessionalisation contributed to the creation of modern Europe in the early *Sattelzeit*, Koselleck's 'saddle period'. Lately, the concept of confessional culture has been developed further to capture the differences in practices, symbols, and self-understanding in the three confessions (Kaufmann).

Until now the main problem with applying the concept of confessionalisation to Swedish source material has been capturing the indifference and passive resistance towards religious change among the peasantry. Sweden was a Lutheran state, but that does not mean that parochial life was truly Lutheran, or at least as Lutheran as the theologians would have liked. I would argue that this does not mean that the concept of confessionalisation cannot be applied to Swedish source material, however. The fact that the confessionalisation of life was uncompleted forced the princes and theologians to work harder on new tools to integrate the nation and drive the state-building process.

Keywords: confessionalisation, confessional conflict, confessional culture, Scandinavia, early modern state

Noter

- 1 Det visar inte minst konferensen "Lutheran Confessional Cultures in Early Modern Germany and Scandinavia" som hölls 21–22/1 2016 i Århus. Det finns också en omfattande forskning om den andra konfessionaliseringen under 1800-talet, se Yvonne Maria Werner, "Konfessionalisering, folkgemenskap och identitetsskonstruktion", *Historisk tidskrift* 2003:1.
- 2 Heinz Schilling, "The Confessionalization of European Churches and Societies – an engine for Modernizing and for Social and Cultural Change", *Norsk Teologisk Tidsskrift* 2009:1, s. 11–12, https://www.idunn.no/ntt/2009/01/the_confessionalization_of_europeanchurches_and_societies_-_an_engine_for (2016-03-03).
- 3 Per Ingeman, "Reformation and Confessionalisation in Early Modern Denmark", i *The Protracted Reformation in Northern Norway. Introductory Studies*, Lars Ivar Hansen, Rognald Heiseldal Bergesen & Ingebjørg Hage (red.), Stamsund 2014, s. 30.
- 4 Några exempel från 2010-talet: David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt. Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*, Malmö 2014; Martin Berntson (red.), *Vägen mot*

- bekännelsen. *Perspektiv på organisation, bekännelsebildning och frombetsliv i Skara stift ca 1540–1595*, Skara 2014; Erland Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt*, Stockholm 2010; Ingesman 2014; Per Ingesman, "Staat, Kirche und Konfessionalisierung im frühneuzeitlichen Dänemark (1545–1645)", i *Regina Firmat Pietas. Staat und Staatlichkeit im Ostseeraum. Festschrift zum 60. Geburtstag von Jens E. Olesen*, Martin Krieger & Joachim Krüger (red.), Greifswald 2010. Undertecknad har just arbetat med projektet "Mare lutheranum. Bokmarknaden och den lutherska konfessionalkulturen runt Östersjön 1570–1620".
- 5 Otfried Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, Helsingfors 2002, särskilt s. 57–69; Otfried Czaika, "Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich", *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 2007; Otfried Czaika, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, Stockholm 2009.
  - 6 En kortare introduktion finns i Elisabeth Wäghäll Nivre & Olle Larsson, *Reformationstiden. Kultur och samhällsliv i Luthers Europa*, Lund 2001, s. 67–72. På engelska finns bl a Heinz Schilling, "Confessional Europe", i *Handbook of European History. 1400–1600. Vol. 2, Visions, Programs and Outcomes*, Thomas A. Brady & Heiko A. Oberman & James D. Tracy (red.), Leiden 1994–1995; Heinz Schilling, "Confessionalization: Historical and Scholarly Perspectives of a Comparative and Interdisciplinary Paradigm", i *Confessionalization in Europe, 1555–1700. Essays in Honor and Memory of Bobo Nischan*, John M. Headley, Hans J. Hillerbrand & Anthony J. Papals (red.), Aldershot 2004.
  - 7 Heinz Schilling, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe*, Gütersloh 1981, s. 15. Alla översättningar från tyska är gjorda av undertecknad.
  - 8 Schilling 1981, s. 22.
  - 9 Centrala texter är Schilling 1981; Wolfgang Reinhard, "Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters", *Zeitschrift für historische Forschung* 1983; Wolfgang Reinhard, "Konfession und Konfessionalisierung in Europa" i *Bekennntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang*, Wolfgang Reinhard (red.), München 1981.
  - 10 Heinz Schilling, "Die "Zweite Reformation" als Kategorie der Geschichtswissenschaft", i *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der "Zweiten Reformation"*. *Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte*, Heinz Schilling (red.), Gütersloh 1986
  - 11 Wolfgang Reinhardt, "Was ist katholische Konfessionalisierung?", i *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zu Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*, Wolfgang Reinhard & Heinz Schilling (red.), Heidelberg 1995, s. 421, 428.
  - 12 Heinz Schilling, "Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620", *Historische Zeitschrift* 1988:246, särskilt s. 14–30; För en annan periodisering se Reinhard 1983, s. 262.
  - 13 Reinhard 1995, s. 268; Schilling 1981, s. 34–39, 365–371; Schilling 1999, s. 42–48.
  - 14 Schilling 1981, s. 365.
  - 15 Bra översikter över kritik som har riktats mot konfessionaliseringstesen finns i Ute Lotz-Heumann "Confessionalization", i *Reformation and Early Modern Europe: A Guide to Research*, David M. Whitford (red.), Kirksville 2008; Heinrich Richard Schmidt, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*, München 1992.
  - 16 För fler exempel, se Anton Schindling, "Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit", *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 7. *Bilanz – Forschungsperspektiven – Register*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), 1997 Münster, s. 20.

- 17 Schilling 1981, s. 372, se också 36–37; Schilling, ”Disziplinierung oder ”Selbstregulierung der Untertanen”? Ein Plädoyer für die Doppelperspektive von Makro- und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmodernen Kirchengeschichte”, *Historische Zeitschrift*, 1997:264. Ett bra exempel finns i Werner Freitag, ”Konfliktfelder und Konfliktparteien im Prozess der Konfessionalisierung. Die evangelischen Stifte Halberstadt und Magdeburg und das Fürstentum Anhalt im 16. Jahrhundert”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 2001.
- 18 Schilling 1981. Händelseförloppet skildras på s. 42–43.
- 19 Ute Lutz-Heumann & Karl S. Bottigheimer ”The Irish Reformation in European Perspective”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 1998, s. 268–309.
- 20 Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakten och prästerskapet i Sverige 1593–1608*, Uppsala 1972; Ingun Montgomery, ”Die cura religiones als Aufgabe des Fürstens. Perspektive der Zeiten Reformation in Schweden”, i Schilling (red.), 1986.
- 21 Karl Amon, ”Innerösterreich”, i *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 1. *Der Südosten*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), 1989 Münster, s. 102–116; Walter Ziegler, ”Nieder- och Oberösterreich”, i *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 1. *Der Südosten*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), Münster 1989, s. 118–133.
- 22 T ex Heinz Schilling, ”Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur”, i *Konfessionalisierung in Osteuropa. Wirkung des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Joachim Bahlcke & Arno Strohmeyer (red.), Stuttgart 1999, s. 41.
- 23 Anton Schindling & Georg Schmidt, ”Frankfurt am Main, Friedberg, Wetzlar”, i *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 4. *Mittleres Deutschland*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), Münster 1992, s. 47–49.
- 24 Manfred Rudersdorf & Anton Schindling, ”Kurbrandenburg”, i *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 2. *Der Nordosten*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), Münster 1990, särskilt s. 54–66.
- 25 För den lutherska konfessionen, se bl a Irene Dingel, *Concordia controversa. Die öffentlichen Diskussionen um das lutherische Konkordienwerk am Ende des 16. Jahrhunderts*, Gütersloh 1996.
- 26 Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen 2006; Matthias Pohlig, *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung. Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617*, Tübingen 2007; Bruce Gordon, ”The Changing Face of Protestant History and Identity in the Sixteenth Century”, i *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, Bruce Gordon (red.), Aldershot 1996. Ett exempel från den katolska konfessionen finns i Rebekka Mallinckrodt, ”Reichweite und Grenzen des Konfessionalisierungs-Paradigmas am Beispiel Kölner Laienbruderschaften des 17. Jahrhunderts”, i *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschung zur Konfessionalisierungstheorie*, Kaspar von Greyerz (red.), Heidelberg 2003.
- 27 Barbara Stollberg-Rilinger, ”Einleitung”, i *Konfessionelle Ambiguität. Uneindeutigkeit und Verstellung als religiöse Praxis in der Frühen Neuzeit*, Andreas Pietsch & Barbara Stollberg-Rilinger (red.), Gütersloher 2013, s. 26.

- 28 Thomas Kaufmann, *Universität und lutherische Konfessionalisierung. Die Rostocker Theologieprofessoren und ihr Beitrag zur theologischen Bildung und kirchlichen Gestaltung im Herzogtum Mecklenburg zwischen 1500 und 1675*, Heidelberg 1997, särskilt s. 605–609.
- 29 Kaufmann 1997, s. 612–613.
- 30 Schilling 1981, s. 15.
- 31 Schindling 1997, s. 14–18.
- 32 Schilling 1981, s. 366.
- 33 Så t ex i Nürnberg, se den mycket inflytelserika Bernd Moeller, *Reichstadt und Reformation*, Güthersloh 1962.
- 34 Schilling 1986, s. 417–427.
- 35 Menno Smid, "Ostfriesland", i *Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Bd. 3. *Der Nordwesten*, Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), 1991 Münsters, s. 162–180.
- 36 Schilling 1997.
- 37 Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002.
- 38 Siegfried Müller, "Die Konfessionalisierung in der Grafschaft Oldenburg. Untersuchungen zur 'Sozialdisziplinierung' einer bäuerlichen Gesellschaft in der Frühen Neuzeit", *Archiv für Reformationsgeschichte* 1995.
- 39 Thomas Rohm, "Osnabrück", i Schindling & Ziegler (red.) 1991, s. 130–146.
- 40 C. Scott Dixon, *The Reformation and Rural Society. The Parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528–1603*, Cambridge 1996; C. Scott Dixon, "The Reformation and Parish Morality in Brandenburg-Ansbach-Kulmbach", *Archiv für Reformationsgeschichte* 1996.
- 41 T ex Heinz Schilling, "Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft – Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines Geschichtswissenschaftlichen Paradigmas", i Reinhard & Schilling (red.), 1995, s. 3–5.
- 42 Heinz Schilling, *Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648*, Berlin 1988, s. 267–370; Schilling 1995, s. 4–5.
- 43 Om förhållandet till Weber, Oestreich och Elias, se Schilling 1981, s. 21; Schilling 1999, s. 48–49.
- 44 Reinhard 1995, s. 437–451.
- 45 Irene New, "Die spanische Inquisition und die Lutheraner im 16. Jahrhundert", *Archiv für Reformationsgeschichte* 1999.
- 46 Följande exempel är hämtade från Heinz Schilling, "Die Kirchenzucht im frühneuzeitlichen Europa in interkonfessionell vergleichender und interdisziplinärer Perspektive, eine Zwischenbilanz", i *Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa. (Mit einer Auswahlbibliographie)*, Heinz Schilling (red.), Berlin 1994, särskilt s. 29–40.
- 47 Schilling 1988.
- 48 Schindling 1997, s. 18–20. Se också Czaika 2007, s. 86.
- 49 Tydligt exempel på en sådan tolkningsram finns i Hjalmar Holmquist, *Svenska kyrkans historia. Reformationstidevarvet. 1521–1611*, Bd. 3:2, Uppsala 1933.